

С. Б. Кримський, М. О. Булатов, О. С. Мельничук

Мислення

МИСЛЕННЯ – інформаційна діяльність, що набула якості опосередкованого, узагальненого пізнання, що за допомогою абстрагування, міркувань (зіставлень пізнавальних образів та логічного виведення думок) і типізації даних про світ розкриває необхідні зв'язки, закономірності, тенденції розвитку явищ. М. виходить за межі емпіричного споглядання, ідеально відтворює процеси буття в їхній необхідності та потенційності, що дозволяє формувати закони (див. [Закон і хаос](#)). М. пов'язане з моделюванням можливих ситуацій і тому здатне до планування дій і передбачення їхніх наслідків. Процес М. визначають за допомогою логічних операцій: порівняння пізнавальних об'єктів (наочних даних чи уявних, ідеалізованих), аналіз і синтез даних, абстрагування істот. ознак об'єктів від їхніх другорядних рис і від самих об'єктів, узагальнення, класифікація тощо. Мисленнєві операції здійснюють за допомогою мови та мовних знаків, що є засобом акумуляції, формалізації та трансляції інформації. М. відзначається специфічним апаратом форм і методів функціонування. Вихід. формою процесу М. є судження, зміст якого розкривають через побудову умовиводів і здійснюють шляхом зіставлення різних суджень. Оперуючи наявними знаннями, під час цього зіставлення за певними правилами висновку знаходять нові сторони та відношення. Синтезом суджень про певний об'єкт є поняття, яке в теор. системах знання стає формою розвитку ідеї. М. полягає в постій. переходах від окремого до загального, від конкретного до абстрактного та навпаки (див. Абстрактне і конкретне). Усвідомлення цих переходів досягають особливими методами М., зокрема дедуктивними та індуктивними прийомами пізнання (див. [Індукція і дедукція](#)). У методол. ракурсі М. визначають категоріями як засобами створення понять про поняття, шаблонами освоєння думкою істотного, загального й необхідного в явищах дійсності, засобами мислимої її реконструкції. Відповідно до розкриття в історії пізнання різних категоріальних схем розуміння світу М. характеризують певні стилі. Генетично й за переваж. використанням умоглядних чи практичних дій у мисленнєвому процесі виділяють конкретно-дійове й теоретичне М. За характером побудови мисленнєвих фактів, формами їхнього здійснення та завданнями розрізняють також М. образно-спрямоване й абстрактне. М. вивчають у психології, формальній логіці, лінгвістиці, фізіології, нейрокібернетиці. Оскільки М. відтворює певні процеси дійсності й має в ній відповідні аналог. явища, деякі з цих процесів можна використовувати для кібернет. моделювання мисленнєвих актів. Ці моделі

інформ.-технол. моментів думки називають «машин.» М., бо їх здійснюють на тех. системах, тобто побудов. людиною «органах люд. мозку». Проте М. як матеріально зумовлене сусп. явище не є автоном., формал. процесом думки, а теор. компонентом практ. освоєння світу, тому його не можна розглядати окремо від люд. діяльності. Отже, «машинне» М. не є М. у повному розумінні. У процесі М. специфічно виявляється активність суб'єкта, який теоретично засвоює світ у перспективі його перетворення на предмет цілеспрямов. діяльності. Генеза цієї діяльності становить водночас історію розвитку М. Зародки мисленнєвої діяльності у формі елементар., наочно-дієвого, «мотор.» М. властиві вже вищим ссавцям. Проте якісно нове, люд. М. виникло та сформувалося з розвитком сусп. праці й мовного спілкування людей. Спочатку М. безпосередньо впліталось в практ. діяльність. Згодом на основі генералізації дій людини, об'єднання нею об'єктів у певні класи за спільністю їхнього практ. використання та символіч. позначення у мові було сформано ідеал. предмети діяльності й специфічні операції над ними. Практич. дію трансформовано в розумову, закріплено внутр., духов. досвідом людей. Природне за істор. передумовами М. є суспільно зумовленим процесом пізнання людиною світу.

Стиль мислення – концептуальний спосіб використання методу, характеристика стандарт. уявлень його заглиблення у конкрет. матеріал, що визначається розкриттям у науці та культурі евристичних можливостей певних фундаментал. понять чи категорій. Якщо метод є способом дій, орієнтов. на здобуття істини, то стиль є тим чи ін. шляхом, яким реалізують цю орієнтованість. Таких шляхів може бути декілька – залежно від того, які стандартні уявлення приймають за вихідні із множини категорій методу. Тому метод в єдності зі стилем мислення утворює методол. свідомість певних програм творчості та діяльності взагалі. Так, методол. свідомість антич. атомізму розкрилася у двох варіантах, коли на перший план виходила категорія необхідності (Демокрит) чи випадковості (Епікур); методол. свідомість гегельянства знайшла прояв через спекулятив. стиль використання діалектики, у той час як її подальше розроблення здійснювали у напрямі соц.-діяльніс. тлумачення категорій. У сучас. науці існують стандартні уявлення функціонування її методів, пов'язані зі строго детерміністичним стилем мислення (зокрема при використанні методів релятивістської механіки), стохастичними рішеннями (характер. для квантово-мех. методології) чи поєднанням цих напрямів у рамках синергетичних підходів. При характеристиці стилю мислення у природознавстві мають на увазі процес посилення математизації науки, зростання евристичності принципів симетрії, інваріантності, простоти, застосування конструктивно-технол. та системно-структур. напрямів діяльності, перехід від вивчення наяв. форми речей до аналізу їхніх можливих станів тощо. Евристична роль певних категорій чи уявлень у сучас. наук. М. зростає через механізм доповнення протилежностей. Так, математизація пов'язана зі зворот. процесом опредметнення (фізикалізації) матем. структур, ймовірніс. опис доповнюють алгоритміч. процедурами, симетрію – асиметрією, інваріантність – варіативністю, дискретність –

безперервністю тощо. Загалом стиль мислення є формою врахування швидкоплинності зміни змісту пізнавал. проблем у стабільній системі того чи ін. методу, що характеризується певною довготривалістю функціонування.

Форми мислення – структури мислимого змісту, що визначаються способом зв'язку думок чи їх елементів та мають всезаг., абстрагов. від конкрет. позначеності думки характер. Форми мислення можуть застосовувати відносно всіх можливих варіацій конкрет. змісту М., оскільки виступають як вияв масовид., сталого, інваріант. у предметно-ситуатив. перетвореннях мисленнєвого процесу. Такими сталими, інваріант. засобами поєднання елементів мислимого змісту є поняття, судження, умовивід і пов'язані з ними мисленнєві схеми визначення, доведення, виведення та ін. теор. конструкцій. Форми мислення вивчає формальна логіка. При цьому конкретні елементи мислимого змісту символізуються логіч. змінними, а зв'язки між ними – логіч. константами (відношення, операції, квантори). Якщо форма думки, що виділена таким чином, може бути зведена до формул. виразу логіч. закону, то саму думку вважають істинною за структурою. Це значно скорочує процес доведення, дозволяє переносити функцію істинності з одних положень на ін., спрямовує пошук нових результатів. Пізнавальну роль форми мислення визначають тим, що вони виражають внутр. досвід пізнання, освоєння універсал. відношень дійсності. Тому незалежність форми мислення від конкрет. змісту думки є зворот. боком їх обумовленості узагальненим змістом М. в його культурно-істор. опосередкуванні. Генетично різниця між формою мислення та змістом мислення – функціональна. Це дозволяє виділяти форму мислення не лише у структур., а й у функціонал. плані. Такими формами мислення за своїми функціями є категорія, ідея, проблема тощо. При філос. обґрунтуванні логіки висувають ідею об'єднання структури та функцій форм мислення, розкриття досвіду пізнання, що визначає їх генезис. У діалект. варіанті такого обґрунтування пропонують розгляд форм мислення як певних фігур взаємодії категорій одинич., особливого та всезаг. (за Г. Гегелем), що дозволяє порівнювати їх з певними структурами дійсності та людської діяльності.

С. Б. Кримський

Мислення і принцип єдності буття

М. і принцип єдності буття – один з основних принципів філософії, оскільки М. і буття – найбільш загальні протилежності, що існують у світі. Має декілька аспектів. Генет. єдність М. і буття є проблемою, на яку існують різні відповіді. Матеріалізм вважає буття первинним, М. – вторинним за походженням, ідеалізм – навпаки, буття виводить з М., ідеї тощо. Третя точка зору полягає в тому, що обидва існують завжди і розвиваються одночасно як одне ціле (Ф. Шеллінґ, П.-Т. де Шарден та ін.). Гносеол. аспект принципу полягає у пізнанні буття за допомогою М. Йому протистоять агностицизм і скептицизм. М. і буття знаходяться нібито

в різних місцях: перше – в нас, друге – поза нами (нашим М. і свідомістю взагалі). Але за такої їхньої розбіжності мислителі по-різному оцінюють можливості людського М. Підставою для агностицизму і скептицизму є положення, висунуте Р. Декартом і розвинуте І. Кантом: за допомогою одного М., без почуттів, неможливо довести буття будь-якої речі чи істоти. Протиставлення М. і буття – це вияв протистояння людини навколишньому світові: вона підноситься над ним, відноситься до нього зовні, бо не визнає безпосередньо існуючого, а змінює його і створює нову дійсність. Людина внаслідок цього не помічає, що її М. є серцевиною світу, бо воно є внутрішнім у людині, а сама вона є внутрішньою у природі, її концентрація і ядро – мікрокосм. М. таким чином і зовнішнє щодо природи, і внутрішнє в ній. Із зовн. буттям М. пов'язане опосередковано, через органи почуття, а з внутр. буттям, властивістю якого воно є, – безпосередньо, воно «розлите» по ньому. Тому зміст дійсності може входити в нього і ззовні, і зсередини. Проявом останнього є апріорне в нашому М., вроджені зародки категоріал. та ін. форм, які виявила генетична психологія і які розвиваються під впливом діяльності й спілкування. Близькою до цієї точки зору була позиція Г. Гегеля. Тотожність М. і буття – принцип його логіки – означає, що М. знаходиться всередині, у серцевині буття і тому існує у подвій. вигляді: як усвідомлене в людині й несвідоме в навколиш. світі. Сама єдність при цьому також має два значення: оскільки людське М. вбирає властивості зовн. світу, ідеалізує й узагальнює їх, виникає єдність М. і буття на боці М., безпосередньо в М. Оскільки ж визнається його існування поза людиною, воно тотожне буттю на боці останнього. У процесі пізнання така тотожність є не статич. фактом, а поступ. збігом суб'єктив. М. і змісту буття: послідовність категорій спрямована від абстракт. і поверхових до більш конкрет. і глибоких, у своїй сукупності вичерпує категоріал. визначеності світу і переводить їх у систему форм М. (див. також Діалектика, Логіка).

М. О. Булатов

Мислення і мова

Мислення і мова – два нерозривно пов'язані види інформаційної діяльності, що різняться суттю та специфічними ознаками. Мислення – найвища форма активного відображення об'єктивної реальності, цілеспрямоване, опосередковане та узагальнене пізнання суттєвих зв'язків і стосунків предметів та явищ. Здійснюється в різних формах і структурах (поняттях, категоріях, теоріях), у яких закріплено й узагальнено пізнавальний та соціально-історичний досвід людства. Процеси мислення виявляються в трьох основних видах: практично-дійовому, наочно-образному та словесно-логічному. Знаряддя мислення є мова, а також інші системи знаків (як абстрактні, наприклад, математичні, так і конкретно-образні, наприклад, мова мистецтва). Мова – знакова (у своїй вихідній формі звукова) діяльність, що забезпечує матеріальне оформлення думок та обмін інформацією між членами суспільства. Мислення, за винятком його практично-дійового виду, має психічну,

ідеальну природу, тоді як мова – явище за своєю первинною природою фізичне, матеріальне. З'ясування ступеня і конкретного характеру зв'язку між мисленням і мовою становить одну з центральних проблем теоретичного мовознавства і філософії мови від початку їхнього розвитку. У розв'язанні цієї проблеми виявляють глибокі розбіжності – від прямого ототожнення мови і мислення (Ф. Шлаєрмахер, Й. Гаман) або їх надмірного зближення з перебільшенням ролі мови (В. фон Гумбольдт, Л. Леві-Брюль, бігевіоризм, неогумбольдтіанство, неопозитивізм) до заперечення безпосереднього зв'язку між ними (Ф. Бенеке) або, частіше, ігнорування мислення в методиці лінгвістичних досліджень (лінгвістичний формалізм, дескриптивізм). Діалектичний матеріалізм, метод, спадково найбільшою мірою поширений в українському мовознавстві, розглядає мову і мислення як діалектичну єдність. Мова є безпосередньо матеріальною опорою мислення тільки в його словесно-логічному виді. Як процес спілкування між членами суспільства мовна діяльність лише в незначній частині випадків (наприклад, при мисленні вголос у розрахунку на сприйняття слухачів) збігається з процесом мислення, звичайно ж, виражається зазвичай вже сформована думка (зокрема як результат практично-дійового або наочно-образного мислення). Словесно-логічний вид мислення забезпечується двома специфічними особливостями мови: природно не мотивованим, умовним характером історично усталеного зв'язку слів як знакових одиниць із позначуваними сутностями й членуванням мовленнєвого потоку на відносно обмежені за обсягом формально розмежовані й внутрішньо організовані відрізки – речення. Слова, на відміну від наочних психічних образів предметів і явищ, не виявляють, за винятком звуконаслідувань, жодних подібностей до природних, чуттєво сприйманих об'єктів, що дозволяє створювати на основі слів і асоціювати з ними не лише узагальнені уявлення про предмети, а й поняття будь-якого ступеня узагальненості та абстрактності. Речення, що історично беруть свій початок від елементарних висловлювань, зумовили виділення в потоці мислення окремо відносно відмежованих одна від одної одиниць, умовно підводжуваних у логіці й психології під різні види суджень та умовиводів. Проте прямої відповідності між одиницями мислення і співвідносними з ними одиницями мови немає: у тій самій мові одна думка або її компоненти – поняття й уявлення – можуть бути оформлені різними реченнями, словами або словосполученнями, а ті самі слова можуть бути використані для оформлення різних понять та уявлень. Крім цього, службові, вказівні й подібні слова взагалі не можуть позначати понять або уявлень, а, наприклад, спонукальні, питальні й подібні речення розраховані тільки на вираження волевиявлень і суб'єктивного ставлення мовців до будь-яких фактів. Багатовіковий процес оформлення і вираження думок за посередництвом мови зумовив розвиток у граматичному ладі мов низки форм, категорій, частково співвідносних з деякими загальними категоріями мислення, наприклад, підмет, присудок, додаток та означення наближено відповідають смисловим категоріям суб'єкта, предиката (в різних їх розуміннях), об'єкта й атрибута; формальні категорії іменника, дієслова, прикметника, числівника і граматичні категорії числа наближено відповідають смисловим

категоріям предмета або явища, процесу (зокрема дії або стану), якості й кількості: формальні категорії сполучників, прийменників, відмінків і граматичних часів наближено відповідають смисловим категоріям зв'язку, відношення, часу і тощо. Категорії, що мають свою підставу в тих самих властивостях дійсності, формувалися у мисленні і мові неоднаково: загальні категорії мислення – прямий результат розвитку самого мислення, а формальні категорії мови – результат не контрольованого мисленням тривалого процесу стихійного узагальнення мовних форм, що використовувалися для утворення і вираження думок. Разом з тим у граматичному ладі мов розвиваються обов'язкові для певних частин мови і конструкцій речення формальні категорії, що не мають жодної відповідності категоріям мислення або відповідають будь-яким факультативним його категоріям. Наприклад, категорії граматичного роду означеності / неозначеності, виду дієслова виникають унаслідок зумовленого системним характером мови поширення на всі слова певної частини мови формальних ознак, властивих в історії мови лише окремим словам і не завжди актуальних для мислення. Другі категорії, як, наприклад, категорія модальності, відображають суб'єктивне ставлення мовця до змісту висловлення; треті, як, наприклад, категорія особи, позначають типові умови усного мовного спілкування і характеризують мову не з боку її функції в мисленні, а з боку функції в комунікації. Граматичну семантику таких категорій (роду, виду тощо) мовці не усвідомлюють і в конкретний зміст думки не включають. Якщо між семантикою граматичної категорії і конкретним змістом оформлюваної думки, що вимагає вираження, виникає суперечність (наприклад, при невідповідності граматичного підмета суб'єктові думки), у мові віднаходяться інші засоби для адекватної передачі відповідного компонента змісту (наприклад, інтонація). Тому властиві різним мовам семантичні особливості граматичних категорій ніколи не вносять істотних міжмовних відмінностей у зміст оформлюваних за їх допомогою думок про ті самі об'єктивні сутності. У ході історичного розвитку мислення і мови характер їхньої взаємодії не залишався незмінним. На початкових етапах розвитку суспільства мова, що розвивалася передусім як засіб спілкування, разом з тим включалася в процеси мислення, доповнюючи два первісні його види – практично-дійовий і наочно-образний – новим, якісно вищим видом словесно-логічного мислення і тим самим активно стимулюючи розвиток мислення взагалі. Розвиток писемності посилив вплив мови на мислення і на саму інтенсивність мовного спілкування, значно збільшив можливості мови як засобу оформлення думки. Загалом з історичним розвитком мислення в усіх видах поступово посилюється його вплив на мову, що позначається головним чином на розширенні значень слів, на кількісному зростанні лексичного та фразеологічного складу мови, що відображає збагачення поняттєвого апарату мислення, і на уточненні та диференціації синтаксичних засобів вираження смислових відношень.

О. С. Мельничук

Рекомендована література

1. Потебня А. А. Мысль и языкъ. Х., 1862;
2. 1892;
3. 1913;
4. К., 1993;
5. Выготский Л. С. Мышление и речь // Выготский Л. С. Избр. психол. исследования. Москва, 1956;
6. Мышление и язык. Москва, 1957;
7. J. V. Carrol. Language and thought. Engteewood Cliffs, 1964;
8. Колшанский Г. В. Логика и структура языка. Москва, 1965;
9. Язык и мышление. Москва, 1967;
10. Панфилов В. З. Взаимоотношение языка и мышления. Москва, 1971;
11. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. Ленинград, 1972;
12. Лурия А. Р. Язык и сознание. Москва, 1979;
13. Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. Москва, 1979;
14. Потебня О. Думка і мова // Естетика і поетика слова. К., 1986;
15. Семчинський С. В. Мова і мислення // Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К., 1996.

Бібліографічний опис:

Мислення / С. Б. Кримський, М. О. Булатов, О. С. Мельничук // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-64650>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).